

TIDSSKRIFT FOR PRAKTISK TEOLOGI

NORDIC JOURNAL OF PRACTICAL THEOLOGY

ÅRGANG 41 NR. 1 (2024) S. 4-25

DOI 10.48626/tpt.v41i1.5562

Fagfelleurdert artikel

Begravelse, deltagelse og deltakere

En analyse av hvem som deltar i folkekirkens begravelser, og hva de gjør

ULLA SCHMIDT

lektor, Afd. for teologi, Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet

teous@cas.au.dk ORCID 0000-0003-2088-0159

ABSTRACT

This article analyses and discusses funeral participation and participants in funerals in Denmark. Through a data material consisting of survey data, observations and personal interviews, it asks: who participate in funerals, in terms of social background variables and in terms of relations with the deceased? What do participants do in the course of and in relation to the funeral? Which patterns are there between types of participants and patterns of actions? Through engaging theoretical concepts suggested by Bailey and Walter, as well as O'Rourke et al., as well as a practice-theoretical perspective, it suggests that not only are there quite clear patterns in participation and participants' actions, but that these are also essential for the pursuit of funerals' purposes as well as for forming funerals' subjects. By doing that, it contributes to the so far rather limited research on funeral participation.

NØKKEORD

Begravelse. Deltagelse. Deltakere. Praksisteori. Funeral. Participation. Participants. Practice-theory.

Deltakelse: viktig dimensjon av begravelsen

I Danmark er ca. annenhver person med i en begravelse i løpet av et år (Schmidt, under utgivelse). Flere forhold tyder på at deltakelse og deltakere oppfattes som viktig for en begravelse. Begravelse uten andre til stede enn det involverte personalet, oppfattes tilsynelatende som vanskelig. I Danmark har prester via sosiale medier rekruttert personer til å delta og bistå med å bære kisten ut der det ikke var forventet at etterlatte ville være til stede (TV2 ØJ, 2018). I Norge er nettverket Gjertrudvennene etablert, med formål å delta i begravelser der det ikke er ventet andre til å ta avskjed med avdøde (Gjertrudvennene, 2023).

Intervjuer i et dansk forskningsprosjekt¹ viser også at folk vektlegger deltakelse når de tenker på sin egen begravelse. Det trenger ikke nødvendigvis komme mange, men det bør være noen som man har betydd noe for. Begravelsesdeltakelse oppfattes som et vitnesbyrd om at man har satt spor etter seg.

Men hva er deltakelse sett fra deltakernes perspektiv? Hvem er det som deltar, hva gjør man når man deltar, og hva betyr det?

Deltakelse og deltakere: underbelyst i forskning på begravelser

Deltakelse og deltakere i begravelser har fått lite oppmerksomhet både i praktisk-teologisk og annen forskning på begravelse og begravelseritualer. Utforming av begravelseritualer i ulike epoker og kontekster (Hertz, 1960; Walter, 1990; Kragh, 2003, s. 58-105; Jindra & Noret, 2011), hva som gjør at begravelser oppleves og vurderes som gode begravelser (Holloway et al., 2013; O'Rourke et al., 2011), betydning og endring av begravelseritualer (Fortuin et al., 2011; Caswell, 2011; Binder, 2019; Friedrichs, 2019), hva mennesker ønsker i forbindelse med begravelser (Mickan, 2019), begravelser i forhold til avdødes religiøse eller livssynsmessige tilhørighet (Garces-Foley, 2002-2003), og ulike aktørers rolle i utforming av begravelser (Klie & Kühn, 2019; Kjellin et al., 2021, s. 43-89; Saxegaard et al., 2023, Poulsen et al. 2020) er bare noen eksempler på sentrale forskningstemaer når det gjelder begravelser. Begravelsesdeltakere og -deltakelse har stort sett kun vært tema som «nære etterlatte.»

Kirkeregistrene for folkekirken i Danmark og de protestantiske landskirkene i Tyskland registrerer også bare antall kirkelig begravde (DST, 2024; Evangelische Kirche Deutschland, 2023, s. 19), og ikke antall deltakere ved begravelser. Det gjør derimot Den norske kirke og Svenska kyrkan, Svenska kyrkan riktignok under

1 Intervjuundersøkelse gjennomført 2020, se avsnitt om metode.

kategorien «gudstjenestebesøk». De ser dermed på deltakergruppen, forsamlingen som helhet, som en del av den kirkelige handlingen (Kirkerådet, 2022, s. 21; Svenska kyrkan, 2024).

Noen forskningsbidrag har likevel undersøkt deltakere og deltakelse i begravelse fra ulike synsvinkler. Tidlig på 2000-tallet undersøkte Thomas Quartier m.fl. deltakeres opplevelser og vurderinger av begravelsers betydning for minnedannelse og minnekommunikasjon. De var opptatt av begravelsens potensial for å forene deltakernes kollektive minner om avdøde med et kulturelt minne forankret i religiøs tradisjon og lære, i dette tilfellet romersk-katolsk (Quartier et al., 2004, Quartier, 2006). Men selv om respondentene var begravelsesdeltakere, hadde hverken empiri, analyse eller teori særlig fokus på deltakelse som sådan, men snarere på begravelsen som handling og ritual.

Noe senere undersøkte T. O'Rourke et al. mulige sammenhenger mellom på den ene siden deltakeres tilfredshet med begravelser, og på den andre faktorer som religiøsitet, holdninger, forventninger, involvering og deltakelse i begravelser (O'Rourke et al., 2011, s. 734–735).

I to artikler fra henholdsvis 2016 og 2020 konstaterer Tara Bailey og Tony Walter at deltakelse og deltakere har gått under radaren i store deler av begravelsesforskningen. I «Funerals against death» fra 2016 påpeker de hvordan undersøkelser av begravelser i stor grad har konsentrert seg om de nærmeste etterlatte og forstått utformingen av begravelsen som et samvirke mellom dem og begravelsesprofesjonene. Men en begravelse omfatter alle aktører og deltakere, ikke bare de nærmeste, og undersøkelser av begravelser bør derfor også omfatte «the whole community of mourners» (Bailey & Walter, 2016, s. 150–151). Med dette som utgangspunkt undersøker de minnetalenes betydning og lanserer begrepet «configurational eulogies.» Det skal uttrykke at minnetaler ikke bare kommer an på ordene som sies. Også menneskers tilstedeværelse og deltakelse kan fortelle om avdøde (Bailey & Walter, 2016, s. 162). De viser frem avdødes relasjoner og avspeiler ulike sider av avdødes biografi, interesser og aktiviteter (Bailey & Walter, 2016, s. 163–164).

I den andre artikkelen, «How Funerals Accomplish Families» (Walter & Bailey, 2020) kritiserer de en angivelig uttalt premiss i begravelsesforskningen, nemlig at familie og familiære relasjoner blir ansett som begravelsens grunnstamme og mønsterrelasjon, uten å problematisere eller undersøke «familie» som tema i seg selv. Men familie er også noe som i stor grad produseres eller «gjøres» i begravelser. Det skjer for eksempel når familiemedlemmer som ellers sjelden ser hverandre gjenforenes, når konfliktfylte relasjoner på en eller annen måte skal fungere, eller når det er skuffelse over et familiemedlem som likevel ikke dukker opp. Slik er begravelsen også et arbeid for å «accomplish families». Men dermed

bidrar den videre til å «lagdele» eller differensiere grupper av sørgende, nemlig som «familie» og «ikke-familie» (Walter & Bailey, 2020, s. 177).

Bailey & Walters begrep om «configurational eulogies» er dessuten utnyttet i undersøkelser av begravelser under Covid-pandemien. Her brukes det til å forstå hvordan deltakelse – og begrensninger i deltakelse – virker inn på opplevelsen av hvordan begravelsen fremstiller og hedrer avdødes liv og støtter de nære etterlatte. (Riley et al, 2023a, Riley et al, 2023b).

Ingen av disse bidragene går imidlertid inn på hvordan deltakere fordeler seg i ulike grupper, hvordan disse gruppene kan ha ulike mønstre når det gjelder deltakelse, handlinger og handlingsforløp, og hva disse mønstrene kan si oss om begravelsen som handling mer generelt. Det er slike spørsmål denne artikkelen tar opp når den spør: hvem deltar i begravelser, og hva gjør deltakerne i og i forbindelse med begravelser? Og hva kan dette si om begravelse som handling og praksis? Hovedanliggendet er å undersøke og få frem overordnede mønstre og sammenhenger, og i mindre grad å dykke ned i detaljer rundt deltakeres måter å agere på i begravelser.

Metode, data og teori

For å besvare disse spørsmålene, brukes en kombinasjon av kvantitative og kvalitative tilganger og data, innsamlet som del av et større forskningsprosjekt om praksiser knyttet til død og døde, «Død, minne og religion» ved Aarhus Universitet. For det første brukes data fra en web-basert spørreskjemaundersøkelse (gjennomført juni–august 2019) til et representativt befolkningsutvalg på 2000 respondenter til å kartlegge frekvens for begravelsesdeltakelse, kjennetegn ved begravelsesdeltakere, og fakta om begravelsen de senest deltok i.² På enkelte punkter brukes data fra en spørreskjemaundersøkelse blant ca. 600 tilfeldig utvalgte prestere (gjennomført november 2017) i folkekirken til å supplere befolkningsdataene.³ For å få innblikk i mer konkrete og detaljerte sider ved begra-

2 Spørreskjemaundersøkelsen ble gjennomført av analysebyrået Epinion, som en web-basert panelundersøkelse. Spørreskjemaet er distribuert som et webskjema-link til et utvalg i et landsdekkende og representativt panel. Respondentgruppen («N») på 2034 deltakere utgjorde 30 prosent av alle dem, som skjemaet ble sendt til. For denne typen undersøkelser ligger svarprosent typisk mellom 15–50 prosent, ifølge Epinion. I respondentgruppen (N=2034) var folkekirkemedlemmer litt overrepresentert (78 prosent mot 74 prosent i 2019), og medlemmer av andre trossamfunn underrepresentert, noe som forklares med at personer med migrantbakgrunn generelt er underrepresentert i befolkningsundersøkelser.

3 Utgjør omtrent halvparten av prestene i folkekirken. Utvalgt ved å trekke tilfeldig fra adresseliste.

velsene og deltakernes opplevelser og vurderinger, er det foretatt personlige, semistrukturerte intervjuer med 30 respondenter (gjennomført 2020) som deltok i befolkningsspørreundersøkelsen og var villige til å bli kontaktet for oppfølgende intervju. Basert på svarene i spørreskjemaet, er informantene utvalgt med tanke på å oppnå variasjon i alder, kjønn og inntektsgruppe. Videre er både medlemmer av folkekirken, med ulike grader av opplevd tilknytning, og personer som ikke er medlem av noe trossamfunn, inkludert, og både personer med ønske om kirkelig begravelse og ønske om borgerlig begravelse. For å sikre geografisk spredning, men samtidig ta nødvendige praktiske hensyn, er informantene utvalgt fra tre ulike områder i Danmark med ulike bosettingsmønstre.

Som den tredje datatypen er det gjennomført observasjoner av 20 folkekirkelige begravelser (gjennomført 2018 og 2019) i tre prostier med ulik kirkelig og sosiodemografisk profil, fordelt på tre ulike bispedømmer. Prostienes prester har etter henvendelse samtykket til å gi melding om begravelser observatørene kunne overvære, og har slik sett hatt innflytelse på hvilke begravelser som har kunnet observeres. Alle begravelsene (med ett unntak) er observert av to observatører, som etterfølgende sammen har utarbeidet feltrapport på ca. fem sider på observasjon. Observasjonene har dekket tidsrommet fra deltakerne begynte å ankomme kapell/kirke og til de igjen hadde forlatt området. De har fokusert på deltakere og aktører – hvem de er, hva de gjør og hvordan de forholder seg til hverandre, på handlingsforløpet fra ankomst til avreise, på stedet og rommet, på gjenstander og dekorasjon. Med tanke på denne artikkelen er det især materialet om deltakere, hva de gjør og hvordan de forholder seg, som er anvendt.

I refleksjonen over analyseresultatene anvendes to typer av teori. De allerede nevnte bidragene fra henholdsvis Bailey & Walter (Bailey & Walter, 2016; Walter & Bailey, 2020), og O'Rourke m.fl. (O'Rourke et al., 2011) brukes til å foreslå sammenhenger mellom hvordan ulike grupper av deltakere også innebærer forskjeller i begravelseshandlingen. Særlig brukes begrepene de foreslår, som «configurational eulogies», «involvement», «participation» og «role-matrix», samt begravelse som «displaying / accomplishing family», til å få frem viktige sider ved begravelsesdeltakelse – både gjennom bekreftelse og gjennom kontrast.

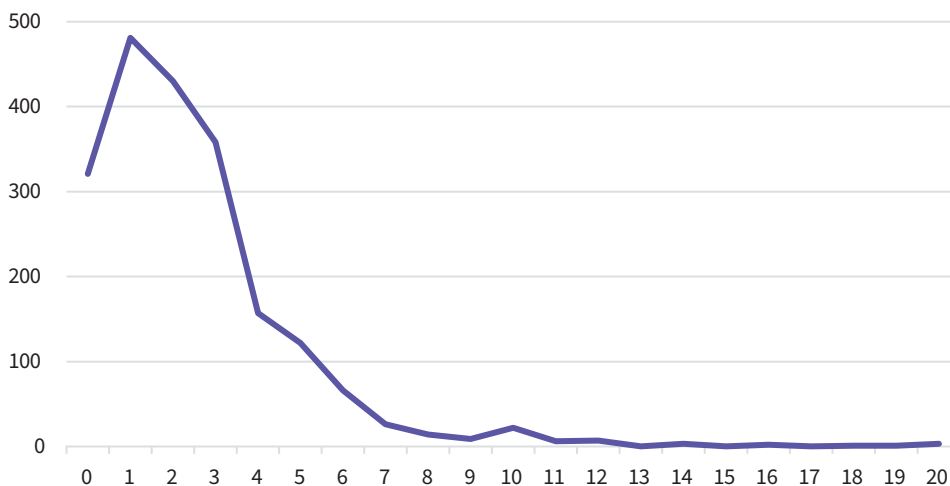
På et mer overordnet plan brukes praksisteori til å utdype forståelsen av hva sammenhenger mellom deltakere på den ene siden, og handlinger og handlingsmønstre på den andre, kan si om begravelse og begravelsesdeltakelse. Praksisteori, som lenge har stått sentralt i fag som antropologi, sosiologi, organisasjonsstudier og profesjonsstudier, har de senere årene også fått en større plass både i religionsstudier, teologi og praktisk teologi (Henriksen, 2019; Helboe Johansen & Schmidt, 2022; Keller & Roggenkamp, 2023). Praksisteori utgjør ikke ett, ensartet teoretisk rammeverk, men snarere et sammensatt kompleks av ulike teorier om

det sosiale og om sosial virkelighet (Reckwitz, Rosa, 2023, s. 28) som likevel har noen felles kjennetegn (Schmidt, 2022, s. 37–40). I denne sammenhengen er det særlig relevant at praksisteori er en måte å forstå sosial handling på der det på den ene siden betones at handling formes gjennom eksisterende, sosialt etablerte handlingsmønstre, men på den andre siden ikke bare er et produkt av konvensjoner og normer som reproducerer seg selv (Reckwitz, 2002; Barnes, 2001, s. 24). Sosial handling, som det å handle i butikken, være på avdelingsmøte på jobben, reise med toget, dra på fjelltur, skrive en forskningsartikkel eller gå til nattverd, er mulig fordi det forut for den enkeltes handling har vært og er mennesker i gang med de samme handlingene (Lynch, 2001, s. 131–132). De har dannet, vedlikeholdt, justert og omdannet handlingsmønstre av materielle, sosiale, kroppslige, kunnskapsmessige, romlige og andre komponenter, som i kraft av praksis er utrustet med mening og bundet sammen av et formål. Og den enkelte handler, deltar i avdelingsmøte eller går til nattverd ved å gå inn i dette mønsteret av betydningsladede gjenstander, bevegelser og utsagn innrettet mot et formål. Det er den enkelte personen som handler, men den enkelte blir i stand til å handle gjennom å få del i den viten om praksis som er avleiret i og gjennom eksisterende «gjøren» og dens ulike elementer og deres mening. Slik skjer det også en subjektivering av og læring for den enkelte gjennom praksis (Alkemeyer & Buschmann, 2017, s. 8–9). Dette praksisteoretiske perspektivet på sosial handling og subjektivering brukes nedenfor til å kaste lys over begravelsesdeltakelse.

Deltakere, deltakelse, og sammenhenger

Hvem deltar – og hvem deltar ikke?

Hva kjennetegner de som deltar i begravelser, sammenlignet med de som ikke deltar? I løpet av de fem siste årene (i 2019) har en person i Danmark i gjennomsnitt deltatt i 2,5 begravelser (figur 1). Sagt på en annen måte: I løpet av et år deltar i gjennomsnitt annenhver person i Danmark i en begravelse. Det er en viss spredning. Rundt 2/3 har deltatt i én, to, eller tre begravelser (median=2). 16 prosent har ikke deltatt i begravelse i det hele tatt de siste fem årene, mens noen har deltatt i en god del flere.

Hvor mange begravelser/bisættelser har du deltager i, i løbet av de fem seneste år?
(Medregn ikke hvis du har deltager som en del av dit arbejde, f eks arbejde i folkekirken,
andet trossamfund, eller ved insitution)

FIGUR 1 Deltakelse i begravelse i fem siste år. Antall (N=2034)

I lys av spredningen gir det mening å se etter mønstre i hvem som deltar oftere og sjeldnere. Det sier seg selv at det er hyppigere deltakelse i grupper som også har en høyere dødelighet, nemlig eldre. Men det er også andre forskjeller som ikke på samme måte kan forklares med ulikheter i dødelighet. Kvinner og menn deltar i omtrent like stor grad, på tross av at kvinner lever lenger – og dermed oftere overlever en ektefelle. Derimot er det forskjell avhengig av inntektsnivå: Mennesker med lav inntekt deltar sjeldnere enn de med vanlig eller høyere inntekt. Det gjelder på tvers av aldersgrupper, men viser seg særlig i gruppen under 35 år.

Aldersgruppe	Husstandens inntekt	0	1-2	3-5	6+
18-34	< 300 000	25	54	19	2
	300-500 000	21	53	24	2
	500 000+	11	56	31	3
35-55	< 300 000	28	45	23	4
	300-500 000	21	41	35	4
	500 000+	14	47	33	6
55+	< 300 000	16	36	37	12
	300-500 000	8	36	37	19
	500 000+	9	42	35	14

TABELL 1 Aldersgrupper: Antall begravelser deltatt i de siste 5 årene (2019), og forhold til husstandens inntekt. Prosent. N = 2034.

Prosjektets øvrige data viser lignende sammenhenger. Prestenes spørreskjemaundersøkelse viser signifikant lavere deltakerantall i begravelser der avdøde tilhørte lavere sosiale klasse. Befolkningsundersøkelsen viser dessuten at en større andel i den laveste inntektsgruppen ikke ønsker at det holdes en begravelseshandling for dem når de dør, sammenlignet med de øvrige inntektsgruppene (Schmidt, French, under utgivelse). Med andre ord er det en gjennomgående sammenheng mellom det å tilhøre laveste inntektsgruppe og svakere forhold til begravelse: man er mindre tilbøyelig til å ønske en begravelsesseremoni for seg selv, man er mindre tilbøyelig til å delta i begravelser, og det er større sannsynlighet for at det kommer færre til begravelser av personer fra laveste inntektsklasse/sosiale klasse.

Noe av forklaringen kan selvsagt være at det er utgifter knyttet til begravelse, inkludert det å delta. Men også generelle sammenhenger mellom lav inntekt og sosial marginalisering kan slå ut når det gjelder begravelser, slik at sosial marginalisering og svakere sosial tilknytning utgjør en mellomliggende effekt mellom inntekt og begravelsesdeltakelse. Uansett viser sammenhengene mellom begravelsespraksiser og inntekt, at begravelsespraksiser hverken er upåvirket av, eller motvirker, sosiale forskjeller og sosial marginalisering.

Deltakelse henger også sammen med religiøsitet. De som scorer høyere på religiøs praksis og gudstro, deltar i flere begravelser enn de som scorer lavere, også når en tar høyde for alder, og særlig i gruppen over 55 år. Også her kan det være en mellomliggende effekt av sosial tilknytning, men med motsatt fortegn sammenlignet med lav inntekt. Begravelsesdeltakelse er altså vevd inn i andre sosiale og kulturelle forhold, som sosial klasse og religiøsitet. Alle dør på et tidspunkt og er

slik sett like overfor døden. Samtidig er det som skjer i forbindelse med dødsfall, også dypt forankret og preget av sosiale og kulturelle omstendigheter og faktorer.

Hvem er deltakerne, sett i relasjon til avdøde?

De som deltar har rimeligvis vært relatert til avdøde, enten direkte eller indirekte. Men hvordan? I spørreskjemaundersøkelsen er respondenten bedt om å besvare en del spørsmål med utgangspunkt i den begravelsen vedkommende senest deltok i, herunder også om hvilken relasjon de hadde til avdøde. I alt ca. to tredeler var i familie med avdøde. Halvparten var en av avdødes nære etterlatte (ektefelle/partner, søsken, barn, barnebarn, forelder, besteforelder), mens den andre halvparten var øvrig familie.

Hvad var din relation til afdøde?	
Jeg var nær etterladt til afdøde (ægtefælle/partner, barn, forælder, søskende, barnebarn, bedsteforælder)	31
Jeg var på anden måde i familie med afdøde	33
Jeg var ven med afdøde	15
Jeg var ven med nær efterladt til afdøde	9
Jeg var nabo til afdøde	3
Jeg var/havde været kollega med afdøde	3
Jeg kendte afdøde fra nabolaget/lokalområdet	2
Jeg kendte afdøde fra organisation, klub e.l.	2
Andet	3
Ønsker ikke at oplyse	0
TOTAL	101

TABELL 2 Relasjon til avdøde. N=1713. Prosent. Ett svar mulig

I den siste tredelen var flertallet venner av avdøde (15 prosent) eller av en av avdødes nære etterlatte (9 prosent), mens mindre andeler på mellom to og tre prosent enten var nabo, (tidligere) kollega, eller personer som hadde kjent avdøde fra lokalsamfunn eller fra foreningslivet, som sportsklubb e.l.

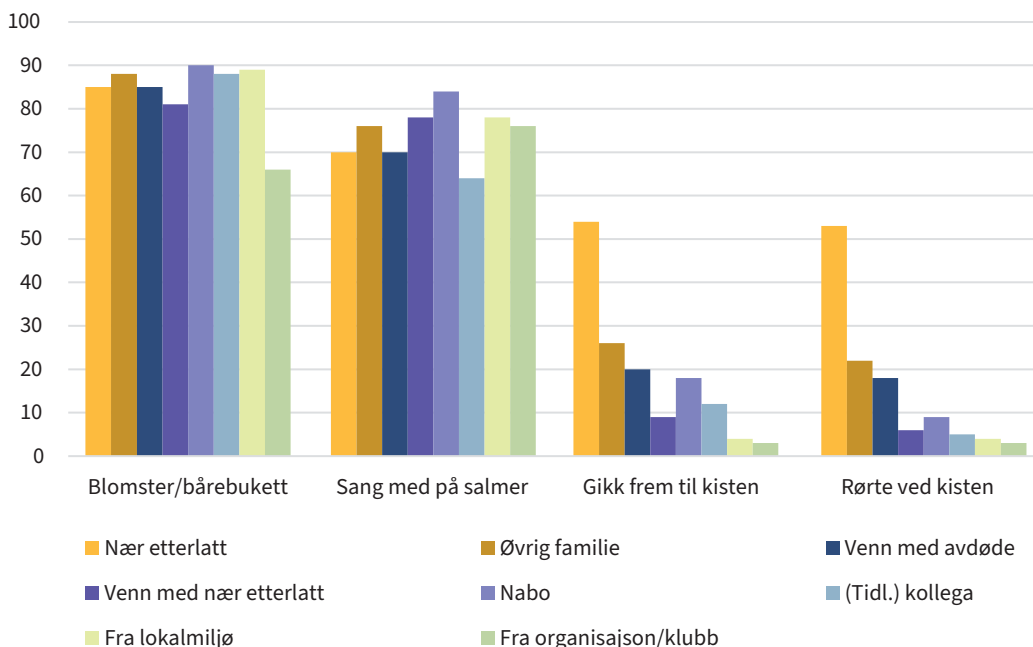
Avdødes alder spiller imidlertid inn her. For avdøde under 67 år er andelene som var avdødes venn eller avdødes nære etterlattes venn høyere (henholdsvis 23 og 13 prosent), og andelen som var i familie med avdøde, lavere (45 prosent). Det er også litt høyere andeler som var kollega med avdøde (5 prosent). Jo eldre avdøde er, jo større er andelen av familie, både nære etterlatte og annen familie (75 – 80

prosent), og færre som var venner med avdøde eller avdødes etterlatte (11 prosent) eller kjente avdøde fra andre sammenhenger (3 prosent).

Uansett alder på avdøde, utgjør familierelasjoner altså et flertall i forsamlingen, men når avdøde har vært i slutten av 70-årene og oppover, består deltakerne hovedsakelig av familiemedlemmer og til dels venner, og bare en liten andel er arbeids-, lokalsamfunns- eller organisasjonsrelasjoner.

Deltakelse: mer enn å være til stede

Det er altså forskjellige grupper av deltakere i en begravelse. Men det er også mønstre i hvilke deltakere som gjør hva. De fleste (85 prosent) har hatt med, eller bestilt for levering, blomster eller bærebukett. Dette gjelder uavhengig av relasjon til avdøde, bortsett fra at de som kjente avdøde fra organisasjonsliv e.l., ligger litt lavere (figur 2). Nesten like vanlig på tvers av deltakergrupper er det å hilse på de nærmeste. En stor andel (73 prosent) svarer også at de synger med på en eller flere salmer/sanger, og heller ikke her gjør det noen særlig forskjell hvilken relasjon en hadde til avdøde. Disse tingene er noe alle typer av deltakere gjør i omtrent like stor grad.

FIGUR 2 Handlinger i begravelse fordelt på grupper/relasjoner til avdøde. Flere svar mulig. (N=1713, Prosent).

Derimot er det klare forskjeller når det gjelder handlinger knyttet til kisten. Dette er først og fremst for de nærmeste etterlatte, i et visst omfang også for annen familie (figur 2). Rundt halvparten av de nærmeste sier at de gikk frem til kisten, rørte ved kisten, eller la noe på kisten. Mellom 15 og 25 prosent av annen familie eller venner sier at de gjorde dette, mens mindre enn ti prosent av de som var venn med nær etterlatt til avdøde, kollega, eller hadde kjent avdøde fra lokalmiljøet, gikk frem til kisten. At to prosent svarer at de ikke gjorde noen av disse tingene, understreker at deltakelse sjelden er rent passiv.

Observasjoner av begravelser kan konkretisere og utdype dette overordnede og kvantitative bildet. Observasjoner er jo i sin natur et bredt materiale. I det følgende er det lagt vekt på det som belyser deltakelse, deltakerne, og deres handlinger. Bakgrunnen er at rundt fire av fem begravelser i Danmark foregår i folkekirken (Danmarks Statistik 2024). Og i spørreundersøkelsen til prester i folkekirken svarte nesten tre firedeler at begravelsen de sist forrettet, lignet mye på andre begravelser de har hatt, mens ytterligere 22 prosent svarte at den atskilte seg på enkelte punkter. Dette, kombinert med observasjonene, tegner et bilde av at flertallet av begravelser har en nokså standardisert struktur og et typisk forløp.

Når det gjelder deltakernes handlingsmønstre beskrevet ovenfor, kan det se omtrent slik ut: De nærmeste pårørende – som ektefelle og/eller barn – ankommer vanligvis først, gjerne en halv time eller mer før begravelsen starter. De går inn i kapell/kirke, veksler kanskje noen ord med betjeningen, men går så gjerne frem til kisten som allerede er på plass, pyntet med bæredekorasjon, og ofte med flere bårebuketter rundt og foran kisten. Her står de ofte en stund rundt kisten, snakker lavt sammen og ser på blomsterdekorasjonene og bånd med hilsener, før de setter seg på de forreste plassene. Kanskje går en eller to ut til inngangen for å ønske de andre deltakerne velkommen eller avklare praktiske ting med hverandre eller med betjeningen eller begravelsesbyrå. Etter hvert som flere ankommer, hilser folk på hverandre, ofte allerede ute på parkeringsplassen eller på vei opp til og utenfor kapell eller kirke. Inne i kapell/kirke blir de møtt av en eller flere av de nærmeste, eller går selv frem og hilser på dem. Slik tilkjenner man at man er til stede og uttrykker omtanke og støtte. Men det kan også bidra til å bekrefte eller gjenetablere bånd mellom familiemedlemmer som kanskje ikke har sett hverandre på en stund. Måten det hilses på, er med til å definere kretsen og en selv som noen som har mistet, som «etterlatte.»

Dette svarer til Walter & Baileys poeng om at begravelser produserer familie og familierelasjoner, og dermed implisitt også definerer noe som «ikke-familie» (Walter & Bailey, 2020; Stetter, 2022, s. 201–203), slik vi ser det der noen setter seg med én gang uten å hilse rundt, tilsynelatende uten å kjenne andre.

Også måten deltakerne plasserer seg på i rommet er med på etablere og definere relasjoner. Nærmeste etterlatte, og kanskje også øvrig familie, sitter på de forreste benkene, mens andre deltakere setter seg lenger bak, av og til med en eller to ledige benkerader mellom gruppene, som et romlig uttrykk for ulike relasjoner til avdøde.

Observasjonene viser også tydelig hvor sentralt blomster er for deltakelse i begravelseshandlingen (se også Johansen & Christensen, under utgivelse). Selve bæredekorasjonen og flere bårebuketter er vanligvis på plass på og rundt kisten når de første deltakerne ankommer fordi noen deltakere har fått tilsendt bærekrans eller -bukett i stedet for å medbringe dem selv. Men å få tilsendt bårebukett er også en måte å delta på for dem som av ulike grunner ikke kommer til å være til stede i kirke eller kapell. Slik kan blomster være noe mer enn et element ved deltakelse, men faktisk i seg selv utgjøre deltakelse.

En del av deltakerne har imidlertid selv blomstene med seg, og gir dem til kirketjener eller begravelsesbyråets representant ved inngangen. Vedkommende pakker ut, tar vare på vedlagte kort og plasserer buketten inne i rommet ut fra estetiske, praktiske og relasjonelle hensyn. Her er det altså ikke selve handlingen å legge blomster på eller ved kisten som er det betydningsbærende elementet, men selve det å ha gitt en bårebukett.

Observasjonene bekrefter ikke i samme grad svarene fra spørreundersøkelsen om at deltakerne synger med på salmene. Men de bekrefter at de fleste forsøker: Man slår opp i salmeboken og sitter med den oppslått og følger med (i Danmark er det vanlig å bruke salmebok og ikke trykte programmer). Det er viktig å gi inntrykk av å synge med, gjøre det som hører med til å synge en salme. Det viser seg da også at de mest brukte salmene ved begravelsene er «kjente og kjære» salmer, mye mer enn det er salmer med døds- og begravelsesorienterte tematikker (French, under utgivelse).

Derimot viser observasjonene tydelig hvordan handlingsmønstre knyttet til kisten er fordelt på bestemte grupper av deltakere. Å gå helt frem til kisten er vanligvis forbeholdt de nære pårørende. I god tid før begravelsen starter står de i stillhet, ser på blomster og bårebuketter, leser hilsener på båndene, legger kanskje en arm rundt en annens skulder. Og, står kisten igjen i krematoriekapellet etter begravelsen, går de igjen gjerne helt frem til kisten, rører ved den, legger ofte en blomst – og barna en tegning – på den. Rommet rundt kisten fremstår som nært og nesten intimt og samtidig høytidelig. Andre deltakere blir stående på litt lenger avstand, eller nøyer seg med å vende seg mot kisten og stå et kort øyeblikk i midtgangen, før de går ut.

Der kisten blir båret ut for å kjøres til krematorium eller kirkegård, står nære pårørende nærmest bårebilen, med de øvrige deltakerne i en halvsirkel rundt.

Og det er nære pårørende og familie som én og én plasserer en rose på kisten i bære bilen. Kisten fordrer altså ulike handlinger fra ulike deltakere i kraft av de betydningene den besitter gjennom tidligere og pågående begravelsespraksiser.

Hva gjør man, i tillegg til begravelse?

I befolkningsundersøkelsen er respondentene også spurt om de gjorde andre ting i forbindelse med begravelsen de senest deltok i.

Minnesamvær er det som klart flest, 71 prosent, deltok i (se tabell 3). 12 prosent deltok i urnenedsettelsen, mens 8 prosent var med på syning av avdøde. 3 prosent var med på askespredning. 50 prosent besøkte gravstedet på et senere tidspunkt enn begravelse eller urnenedsettelse.

Kan du huske, om du selv gjorde noget af følgende i forbindelse med begravelsen/bisættelsen? (enten lige inden, under, eller lige efter) (du kan sætte flere kryds)	
Jeg medbragte eller havde bestilt en blomst/bårebuket (evt. sammen med andre)	85
Jeg hilste på de nærmeste efterladte	80
Jeg sang med på en eller flere salmer	73
Jeg gik frem til kisten	31
Jeg rørte ved kisten	28
Jeg lagde noget på kisten (f.eks. en blomst)	25
Jeg gjorde ikke noget af dette	2
Kan ikke huske det/ved ikke	1

TABELL 3 (N=1713, prosent)

Som det vises i tabell 4, er det også her mønstre i hvem som gjør hva. Fire av fem nære etterlatte og andre familiemedlemmer deltar i minnesamværet, og det gjør også to tredjedeler av venner og nære etterlattes venner. Også naboer, kolleger, kjente fra lokalområdet eller fra organisasjons- eller klubb liv er med på minnesamværet, men i noe mindre omfang: Mellom en tredjedel og halvdelen av begravelsesdeltakerne fra disse gruppene deltar på minnesamværet. 50 prosent har i etterkant av begravelse og urnenedsettelse besøkt gravstedet (eventuelt sted for askespredning). Også her utgjør nære etterlatte en klar overvekt med 72 prosent, men mellom 35 og 40 prosent av annen familie, venner og naboer har også besøkt gravstedet.

Kan du huske, om du selv gjorde noget af følgende i forbindelse med begravelsen/bisættelsen? (enten lige inden, under, eller lige efter)
(du kan sætte flere kryds)

	ALLE (gj.snitt)	Relasjoner til avdøde							
		Nære etterlatte	Annen familie	Venn av avdøde	Venn av avdødes nære etterlatte	Nabo	Kollega	Lokal- området	Organisa- sjon, klubb etc.
Utsyngning	7	15	5	3	0	2	2	4	0
Syning av avdøde	8	17	5	2	1	4	2	0	0
Minnesamvær	71	79	79	66	64	39	31	52	40
Minnehøytidelighet	2	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Urnedsettelse	12	28	7	3	1	2	5	0	0
Askespredning	3	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Besøkt gravstedet / sted for askespredning (etter begravelse, urnedsettelse, askespredning)	50	72	42	41	26	35	10	10	22
Ingen av delene	21	9	15	27	32	56	62	37	45
Husker ikke	3								

TABELL 4 (N=1713, prosent)

28 prosent av de nærmeste etterlatte og 7 prosent av annen familie, samt mindre andeler (< 5 prosent) av øvrige relasjoner, var med på urnenedsettelse. Når vi vet at 86 prosent av alle døde i Danmark kremeres (Danske Krematoriers Landsforening), betyr det at et betydelig antall urnenedsettelser foregår uten etterlatte til stede.

En svakhet i spørreskjemaet er at det her ikke er spurt om deltakelse i allehelgensgudstjeneste. Men respondentene er spurt generelt om de noen gang har deltatt ved en allehelgensgudstjeneste, og ser vi spesielt på dem som senest deltok i en begravelse av en person de var nær etterlatt til – og som derfor utgjør en sentral målgruppe for allehelgensgudstjeneste – har 17 prosent av disse på noe tidspunkt deltatt i en allehelgensgudstjeneste. Det er samme andel som deltok i utsynging eller syning av avdøde.

Det er altså minnesamværet som har størst, og også bredest, oppslutning. Intervjuene utdyper dette bildet.

Ifølge informantene er det nesten alltid sammenkomst etter en begravelse, selv om den kan ha svært ulik form, fra et fylt forsamlingslokale med rikelig bevertning, til kaffe hjemme i stuen hos og for nærmeste familie.

Selv om informantene mener at det både er vanlig og riktig at det holdes et minnesamvær, betyr det ikke at de alltid deltar selv. Informanten Rasmus har selv vært med på minnesamvær etter de begravelsene han har deltatt i, men sier samtidig at det nok er en uskreven regel at «alle bliver vel mere eller mindre inviteret med, eller det bliver sagt det er der, og så er der nogle der godt ved 'ah, men det behøver vi måske ikke med til' eller 'så tætte var vi heller ikke'.» Flere andre informanter sier det samme. Det som avgjør om man deltar eller ikke når det inviteres til minnesamvær, er hvor tett en er på familien og/eller avdøde. Søren deltok i begravelsen til en god venn, men ikke i minnesamværet fordi han ikke kjente moren. For en annen venn, der han heller ikke kjente familien godt, var han derimot med på minnesamværet fordi han kjente alle vennene. Og for familiemedlemmer har han alltid deltatt i minnesamværet. Også minnesamværet fungerer altså som en form for lagdeling av begravelsesdeltakerne.

Deltakelse i begravelse i praksisteoretisk lys

Det er altså noen klare, overordnede mønstre i deltakere og deltakelse: hvem som deltar, hvilke avdøde-relasjoner deltakerne fordeler seg etter, og hva deltakerne gjør. Hva sier disse mønstrene mere overordnet om deltakelse og begravelse?

Bailey & Walter ser deltakernes betydning for begravelsen ut fra begrepet om «configurational eulogies» (Bailey & Walter, 2016, s. 162–165). Deltakerne kommuniserer om avdøde, ikke (bare) verbalt, men også gjennom synlig tilstedeværelse,

og de relasjonene og emosjonene den representerer. Slik er de med på å konfigurere minnetalen om avdøde. Men ikke alle sider ved betydningen av deltakelse og deltakere fanges inn av begrepet om «configurational eulogies».

Deltakere og deltakelse: også sosioøkonomisk konfigurert?

«Configurational eulogies» fanger ikke inn betydningen av mønstre i deltakelse, altså om det er grupper som er underrepresentert. Og det er det, nemlig personer i lavinntektsgrupper.

At begravelsespraksiser henger sammen med sosioøkonomiske faktorer er ikke nytt. I sin bok om dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark skriver Birgitte Kragh om hvordan sosial og økonomisk utvikling på 1800-tallet, og økte sosiale skiller, også manifesterte seg i begravelsen, for eksempel når det gjaldt likstuens utstyr, kistens kvalitet, likets påkledning, og tidspunkt og varighet for dødberingning (Kragh, 2003, s. 43–44). Douglas Davies peker på hvordan det sterkt klassedelte britiske samfunnet også viste og viser seg i forholdet til død, især i de øvre samfunnslag. Det gjelder uttrykksmåter for sorg (Davies, 2002, s. 46; 2015, s. 17), minnegudstjeneste i tillegg til begravelsen (Davies, 2015, s. 287) og begravelser som en form for sosial begivenhet (Davies, 2002, s. 106–108).

Andre argumenterer for at sosial klasse betyr noe i form av en «symbolsk økonomi,» der stil og estetikk knyttet til begravelses- og særlig gravstedspraksiser også blir oppfattet som markører for sosial klasse (Clayden, Hockey & Powell, 2010, s.161).

Disse analysene har til felles at sammenhengene mellom begravelsespraksiser og sosioøkonomiske faktorer først og fremst blir betraktet som uttrykk for forskjell i tilgang på økonomiske – til dels også symbolske og kulturelle – ressurser og kapital. Mennesker fra lavere sosiale klasser har færre penger å bruke på begravelser, og utstyret dem mindre og billigere, mens sosialt velstilte kan utstyre dem rikere, og kjøpe flere tjenester. Forskjellene er forskjeller i konsum, knyttet til avdøde og nære etterlattes sosioøkonomiske status. Denne tilgangen svarer også til økt oppmerksomhet om begravelser, gravsteder og andre praksiser knyttet til død, som gjenstand for konsumerisme, kommersialisering og markeds- og kundelogikk (Schlamelcher, 2019).

Men ifølge analysen ovenfor viser ikke sosioøkonomiske forskjeller seg bare som forskjeller i konsum, stil og estetisk praksis. De viser seg også i forskjeller i begravelsen som sosial og relasjonell praksis. Begravelse som praksis er innvevd i sosioøkonomiske forhold som generelt manifesterer seg som svakere tilknytning og deltakelse, også når det gjelder død. I denne sammenhengen er det mindre avgjørende hvorvidt lavere deltakelse er en direkte effekt av lav inntekt, eller av en mellomliggende effekt i form av generelt svakere sosial tilhørighet og

deltakelse. Og det leder frem til spørsmålet om sosioøkonomiske faktorer hører med som forklaring av endringsmønstre som ellers primært forklares som kulturelle endringer som privatisering (Woodthorpe et al., 2021).

Analyseresultatene er dessuten også med på å nyansere og utbygge Walter & Baileys forståelse av begravelser som «familieproduserende.» De hevder som nevnt at begravelser frembringer, vedlikeholder og styrker familie og familierelasjoner, like mye som begravelser er et uttrykk for familierelasjoner (Walter & Bailey, 2020, s. 176). Men for det første fremstiller begravelser slett ikke bare familierelasjoner, men også mere distanserte relasjoner, for eksempel gjennom mønstre for hvordan man setter seg i rommet eller (ikke) forholder seg til kisten. For det andre blir ikke relasjoner bare bekreftet og styrket gjennom begravelser. Noen relasjoner blir også bygget ned og avvirket gjennom begravelsespraksiser, men er i sakens natur vanskeligere å avdekke. Det skjer der noen ikke fikk vite om begravelsen eller blomster ikke ble sendt, erfaringer som flere av informantene forteller om. Og for det tredje vil systematiske, for eksempel sosioøkonomiske, skjevheter i deltakelse versus ikke-deltakelse, virke inn på hvordan det i det hele tatt er mulig å fremstille og vedlikeholde relasjoner i begravelsen.

Deltakelse og deltakere: Meningsfylte handlingsmønstre?

Den andre begrensningen i Bailey & Walters teoretiske begrep om «configurational eulogies» er at deltakelse kun blir forstått som tilstedeværelse. At deltakelse som tilstedeværelse også bidrar til begravelsen som minnetale over avdøde, slik Bailey og Walter er opptatt av, er et velbegrunnet poeng, men ikke alt som er å si. Og det skygger for at deltakerne også gjør noe, at tilstedeværelse også innebærer å inngå i ulike praksiser.

Det fanges bedre inn av O'Rourke et al's begreper om «involvement» og «participation,» som betoner hvordan begravelsesdeltakelse innebærer ulike grader av delaktighet i og typer av ansvar for utformingen av begravelsen (O'Rourke et al., 2011, s. 734-735). «Involvement» betegner ulike grader av ansvar man som deltaker kan ta for en begravelse. Det kan gjelde alt fra planlegging, organisering og betaling, til å fremføre noe eller tale, eller å overvære en begravelse. «Participation» sikter til deltakerroller definert gjennom bestemte sett av oppgaver, oppgaver som samtidig kan bety ulike grader av involvering. Som deltaker inngår man i en rolle der det er bestemte forventninger til hva man skal gjøre og hvordan man skal opptre (O'Rourke et al., 2011, s. 734-735).

Begrepet «rolle» betegner en posisjon definert av sosiale, normative forventninger. Når begravelsesdeltakelse sees som en matrise av ulike roller, slik O'Rourke et al gjør, blir deltakernes handlinger forstått som etterlevelse av sosiale normer og forventninger. Muligens er det også slik det umiddelbart oppleves, når man

til begravelse, ser deltakere, nære så vel som mindre nære, ankomme kirke eller kapell med hver sin større eller mindre bukett, overlevere den til kirketjener eller begravelsesbyrårepresentant, som pakker den ut og plasserer den i midtgangen: nemlig at dette dreier seg om å leve opp til normer for skikk og bruk.

Praksisteori tilbyr imidlertid en annen forståelse. I et praksisteoretisk perspektiv er en sosial handling, for eksempel det å gå i begravelse, ikke bare en konvensjon, norm eller skikk og bruk, bortenfor og uavhengig av enkeltsubjekter. Som praksis eksisterer den i kraft av at noen er i gang med å gjøre den, og mennesker kan gjøre den fordi andre allerede har vært i gang med den. Og denne fortsatte «gjøren» er uløselig forbundet med at handlingsmønsteret, konstallasjonen av bevegelser, relasjoner, gjenstander, utsagn, rom og følelser, også er bundet sammen og definert av et formål. Hvordan praksisen – begravelsesdeltakelsen – gjøres, og hvilket formål den har, er distribuert i det mønster av gjenstander, bevegelser, aktører, rom, utsagn, relasjoner og mange andre komponenter som inngår i den (Reckwitz & Rosa, 2023, s. 29). Praksisteoretisk betraktet har det å medbringe eller bestille blomster, som det store flertall av begravelsesdeltakere gjør, altså en egen, iboende betydning. Og det har det i kraft av den måten det over tid er gjort på og stadig gjøres på, og på den måten den er nedfelt som et handlingsmønster med betydning og formål: å signalere sympati med de nære etterlatte, respekt og heder til avdøde, og savn og sorg over tapet. Praksisteori motsier altså at de vanlige begraveshandlingene, som det å medbringe blomster, eller stå en stund i stillhet ved kisten, bare er et uttrykk for at deltakerne følger sosiale konvensjoner og normer. Praksisteoretisk er de bærere av mening og betydning, mening og betydning som begravelsesdeltakeren slutter seg til og får del i, gjennom også selv å gjøre disse handlingene.

At handlingen «medbringe blomster til begravelse» finnes slik det er beskrevet her, vil ikke bare si at det finnes en slik konstallasjon av handlinger, materialitet, relasjoner, sosialitet, emosjoner, mening og formål som mennesker er i gang med. Det er også det som gjør det mulig for deltakeren å gjøre noe og å forme og utfolde delaktighet i begravelsens formål. Praksiser er på den måten subjektdannende (Alkemeyer & Buschmann, 2017), og praksiser knyttet til deltakelse i begravelse, skaper begravelsesdeltakende subjekter, mennesker som utfolder formål som omtanke, støtte, trøst, sorg og avskjed.

I det lyset er det å ha med blomster, eller å avstå fra å gå nær kisten uten å være en nær etterlatt eller familie, ikke bare konvensjoner, skikk og bruk. Det er betydningsbærende praksiser som gjør det mulig å være et «begravelsesdeltakende subjekt.»

Konklusjon

Deltakelse og deltakere er en sentral dimensjon ved begravelser. Det er tydelige mønstre i hvem som deltar og hva de gjør. Kunnskap om dette er nødvendig for å forstå begravelsen som handling. Her er særlig tre poenger viktige:

For det første synliggjør viten om hvem som deltar hvordan begravelser også er forankret i og vevet sammen med sosiale og sosioøkonomiske forhold, ikke minst hvordan det er sammenheng mellom lav inntekt, lav sosial klasse og en svakere tilknytning til begravelse. Død og begravelse utjevner ikke forskjeller men forlenger dem. For det andre er det tydelige mønstre i hvilke grupper av deltakere som gjør hva. Noe gjør de fleste, noe er forbeholdt de nærmeste. Men begravelsen er ikke bare et uttrykk for at slike forskjeller finnes. Den er også med på å vedlikeholde og bekrefte relasjoner, både familiære og sosiale. Den kan forme og etablere dem, og den kan bidra til å dempe og avvikle dem. For det tredje er det ulike måter å forstå begravelsens handlinger på, avhengig av hvilket teoretisk perspektiv man anlegger. En mer eller mindre bevisst tilnærming har nok vært å se på dem som etterlevelse av sosiale normer og konvensjoner, altså en form for strukturalistisk tilgang. Man har med blomster fordi det hører med. Et praksisteoretisk perspektiv ser det på en annen måte, nemlig som handlingsmønstre som for det første også er definert av iboende formål og mening, og som for det andre bæres og utfoldes av mennesker som er delaktig i formålet ved å ta del i handlingsmønstrer. I det perspektivet er det å ha med blomster et handlingsmønster innrettet mot et formål. Det kan være å vise deltakelse, støtte og trøst, ta avskjed eller uttrykke sorg. Handlingsmønstrer gjør det mulig for enkeltmennesket å virkelig gjøre dette formålet. Det er noe annet enn å gjøre noe «fordi det hører med.»

Disse funnene har betydning både for forskning og for aktører i feltet. I forskning om begravelse og andre praksiser knyttet til død, har mye av oppmerksomheten rettet seg mot betydningen av kulturelle tendenser som individualisering, privatisering og pluralisering, dette på bekostning av betydning av sosioøkonomiske forhold. Funnene her oppfordrer til å justere en slik prioritering. For aktører i feltet, som prester og seremoniledere, kan det også være grunn til å overveie hvordan forhold omkring begravelsesforberedelse og begravelseshandling er med på å understøtte eller motvirke sosioøkonomiske forskjeller. Er begravelser en arena for ytterligere sosial marginalisering, eller kan de innrettes på måter som motvirker det? Likedan kan det være grunn til å være oppmerksom på hvordan også tilsynelatende selvfølgelige handlinger i begravelsen, som hilsener og blomster, er betydningsbærende, ikke bare som en del av ritualet, men for de enkelte deltakerne.

Bibliografi

- Alkemeyer, T. & Buschmann, N. (2017). Learning in and across practices. Enablement as subjectivation. I A. Hui, T. Schatzki & E. Shove (Red.), *The Nexus of Practices. Connections, constellations, practitioners* (s. 8–23). Routledge.
- Bailey, T. & Walter, T. (2016). Funerals against death. *Mortality* 21(2), 149–166.
- Barnes, B. (2001). Practice as collective action. I K. K. Cetina, T. R. Schatzki & E. v. Savigny (Red.), *The Practice Turn in Contemporary Theory* (s. 25–36). Taylor & Francis.
- Binder, C. (2019). Dass er über Lebende und Tote Herr sei. Gottes Handeln an den Lebenden und an den Toten in den liturgischen Texten der Bestattungsagenden. I T. Klie, M. Kumlehn, R. Kunz & T. Schlag (Red.), *Praktische Theologie der Bestattung* (s. 87–104).
- Caswell, G. (2011). Personalisation in Scottish funerals: Individualised ritual or relational process? *Mortality* 16(3), s. 242–258.
- Clayden, A., Hockey, J., Powell, M. (2010). Natural Burial: The De-materialising of Death. I J. Hockey, C. Komaromy & K. Woodthorpe (Red.), *The Matter of Death. Space, Place and Materiality* (s. 148–164). Palgrave Macmillan.
- Danske Krematoriers Landsforening. (2024, 22. mars). Endelig version Kremeringer og spredninger. <http://www.dkl.dk/info/statistik>.
- Davies, D. (2002). *Death, Ritual and Belief. The Rhetoric of Funerary Rites* (2. utg.). Continuum.
- Davies, D. (2015). *Mors Britannica. Lifestyle & Death-Style in Britain Today*. Oxford University Press.
- Danmarks Statistik. (2024, 22. mars). Kirkelige handlinger. <https://www.dst.dk/da/Statistik/emner/borgere/folkekirke/kirkelige-handlinger>.
- Evangelische Kirche in Deutschland. (2023). *Die Äusserungen des kirchlichen Lebens im Jahr 2021*. https://www.ekd.de/ekd_de/ds_doc/kirch_leben_2021_r.pdf. EKD.
- Fortuin, N. P. M.; Schilderman, J. B. A. M. & Venbrux, E. (2011). Death and the search for meaning: canonical, utilitarian and expressive thanatological cultural niches. *Mortality* 22(4), s. 339–355.
- French, T. L. (under utgivelse). Sang og musik ved begravelser. I U. Schmidt (Red.), *Livet med de døde*. Syddansk Universitetsforlag.
- Friedrichs, L. (2019). Die kirchliche Bestattung: Tradition im Wandel. I T. Klie, M. Kumlehn, R. Kunz & T. Schlag (Red.), *Praktische Theologie der Bestattung* (s. 63–86). De Gruyter.
- Garces-Foley, K. (2002–2003). Funerals of the unaffiliated. *Omega*, 46(4), 287–302.
- Gjertrudvennene. (2024, 22. mars). <https://www.gjertrudvennene.org/index.html>
- Henriksen, J.O. (2019). *Christianity as distinct practices: A complicated relationship*. Bloomsbury T&T Clark.
- Hertz, R. (1960 [1907]). A contribution to the study of the collective representation of death. I R. Hertz *Death and the right hand*. (s. 27–86). Cohen & West.
- Hillebrandt, F. (2022). Practices – viewed from a sociological perspective. I K.H. Johansen & U. Schmidt (Red.), *Practice, Practice Theory and Theology. Scandinavian and German Perspectives* (s. 57–73). De Gruyter.

- Jindra, M. & Noret, J. (2011). *Funerals in Africa: Explorations of a social phenomenon*. Berghahn.
- Johansen, K.H., & Schmidt, U. (Red.). (2022). *Practice, Practice Theory and Theology. Scandinavian and German Perspectives*. De Gruyter.
- Johansen, K.H. & Christensen, H.R. (under utgivelse). Personliggørelse af begravelser. I U. Schmidt (Red.), *Livet med de døde*. Syddansk Universitetsforlag.
- Keller, S. & Roggenkamp, A. (Red.). (2023). *Die materielle Kultur der Religion. Interdisziplinäre Perspektive auf Objekt religiöser Bildung und Praxis*. Transcript Verlag.
- Kirkerådet. (2022). *Årsrapport 2022. Den norske kirke*. Kirkerådet.
- Kjellin, K.H., Sandberg, A., Sjöberg, L. (2021). *En "riktig" begravning. Förändringar i begravningsse- den inom Svenska kyrkan 2010–2020*. Svenska kyrkan.
- Klie, T. & Kühn, J. (Red.). (2019). *Bestattung als Dienstleistung. Ökonomie des Abschieds*. Kohlhammer.
- Kragh, B. (2003). *Til jord skal du blive ... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780–1990*. Skrifter fra museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 9. I samarbeid med Aabenraa Museum.
- Lynch, M. (2001). Ethnomethodology and the logic of practice. I K.K. Cetina, T.R. Schatzki & E.v. Savigny (Red.), *The Practice Turn in Contemporary Theory* (s. 131–148). Taylor & Francis.
- Nicolini, D. (2013). *Practice Theory, Work, and Organization: An Introduction*. Oxford University Press.
- Quartier, T. (2006). Liturgy Participant's Perspective: Exploring the Attitudes of Participants at Roman Catholic Funerals with Empirical Methods. *Liturgy*, 21(3), 21–29.
- Quartier, T., Hermans, C. A. M. & Scheer, A. H. M. (2004). Remembrance and hope in Roman Catholic funeral rites: Attitudes of participants towards past and future of the deceased. *Journal of Empirical Theology* 19(2), 252–280.
- Poulsen, J., Trolle, A.K., Larsen, M.F., Mortensen, B.S. (2020). *Religiøsitet og forholdet til folkekirken 2020. Bog 1 - Kvantitative studier*. Folkekirken Uddannelses- og Videnscenter.
- Reckwitz, A. (2002). Toward a Theory of Social Practices. A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory* 5(2), 243–263.
- Reckwitz, A. & Rosa, H. (2023). *Late Modernity in Crisis. Why We Need a Theory of Society*. Polity Press.
- Riley, J., Entwistle, V., Arnason, A., Locock, L., Crozier, R., Maccagno, P. & Pattenden, A. (2023a). Why does funeral attendance matter? Revisiting 'configurational eulogies' in light of the COVID-19 pandemic in the UK. *Mortality*, DOI: [10.1080/13576275.2023.2225029](https://doi.org/10.1080/13576275.2023.2225029)
- Riley, J., Entwistle, V., Arnason, A., Locock, L., Maccagno, P., Pattenden, A. & Crozier, R. (2023b). Hybrid funerals: how online attendance facilitates and impedes participation. *Mortality*, DOI: [10.1080/13576275.2023.2201421](https://doi.org/10.1080/13576275.2023.2201421)
- Saxegaard, F., Westly, I., Hanseid, I. L., Danbolt, L. J., Kaufman, T. S., Kappelgaard, D. (2023). *Forhandlinger ved graven. Samspill og spenninger mellom pårørende, gravferdsbyrå og Den norske kirke lokalt*. MF-rapport 2023:1. MF.
- Schlamelcher, J. (2019). 'Würdevoll und Preisgünstig' – Bestattung zwischen Pietät und Penunsen. I Th. Klie & J. Kühn (Red.), *Bestattung als Dienstleistung. Ökonomie des Abschieds* (s. 21–38). W. Kohlhammer.

- Schmidt, U. (2022). Practice, Practice Theory and Theology. I K.H. Johansen & U. Schmidt (Red.), *Practice, Practice Theory and Theology. Scandinavian and German Perspectives* (s. 5-56). De Gruyter.
- Schmidt, U. & French, T. L. (under utgivelse). Den typiske begravelse. I U. Schmidt (Red.), *Livet med de døde*. Syddansk Universitetsforlag.
- Schmidt, U. & French, T. L. (under utgivelse). ...Og hvad så når det bliver min tur? I U. Schmidt (Red.), *Livet med de døde*. Syddansk Universitetsforlag.
- Stetter, M. (2022). Das Jenseits der Familie. Wie man bleibt, obwohl man geht. I K. Krause, M. Stetter & B. Weyel (Red.), *Kasualien als Familienfeste. Familienkonstitution durch Ritualpraxis* (s. 199-215). Kohlhammer.
- Svenska kyrkan. (2024, 22. mars). Besök i Svenska kyrkans gudstjänster 1990-2023. <https://www.svenskakyrkan.se/statistik>.
- TV2 ØJ. (2018). Præst efterlyste kistebærere til død mand uden pårørende – responsen var overvældende. TV2 Østjylland. <https://www.tv2ostjylland.dk/aarhus/praest-efterlyste-kistebaerere-til-dod-mand-uden-paerorende-responsen-var-overvaeldende>
- Walter, T. (1990). *Funerals and how to improve them*. Hodder & Stoughton.
- Walter, T. (2020). *Death in the Modern World*. Sage.
- Walter, T., Bailey, T. (2020). How Funerals Accomplish Family: Findings From a Mass-Observation Study. *OMEGA - Journal of Death and Dying* 82(2), 175-195.
- Woodthorpe, K., Rumble, H. & Smith, Y. (2021). 'My Memories of the Time We Had Together Are More Important': Direct Cremation and Privatisation of UK Funerals. *Sociology* 56(3), s. 556-573.